

Bethlen Miklós jellemépítése

Szomorúan, de szükségesképpen informálom tovább a posteritást, minémű nagy hidegséggel, tunyasággal vagy ugyan gonoszsággal foglalt volt el münket a sátán...

BETHLEN MIKLÓS

A térnek és időnek vannak olyan *történelmi hullámvölgyei*, amikor a cselekvés maga, a kárhozatos tehetetlenség ellenpólusaként, racionális és egyben etikai jelleget ölt. Az ész és erkölcs biztató közeledésének a pillanatai ezek. Az ilyen kor történelmi szükségletként elemi erővel löki ki magából azt az embertípust, amelyet *építő embernek* neveznek. Az építő ember magával a cselekvéssel a ráció és az etika közeledését készíti. A konfliktusokat ő sem kerülheti el, mert „a történelmi lehetetlennel” vívott küzdelme drámai bukásokhoz vezet. Ám tettei, mint egymásra rakott kövek, maradandók, megmásíthatatlanok.

Az Erdélyi Fejedelemség utolsó fél százada is egy történelmi hullámvölgy kora. A lehetetlennel birkózó, a pusztulásban is építő ember Bethlen Miklós. Tettei, az Én és a Közeg világát átfogó, meglepően széles területen a ráció és az etika összeférhetőségét példázzák a cselekvésben. A vég, persze, drámai...

A tette való felkészülés — az ész és erkölcs jegyében — a *jellemépítéssel* kezdődik. Találónak érezzük ezt a megfogalmazást, mert Bethlen Miklós az öröklött alkatnak, a környezethatásnak és a nevelésnek az emberi személyiséget igen nagy mértékben meghatározó eréjét bámulatraméltó tudatossággal úgy irányítja, oly mértékben nagytja föl, illetve fojtja vissza, amelyre kevés példát találunk korában. Később se sokat... Ez a tudatosság az ésszerűen és etikusan cselekvő embereszmény kimunkálását célozza.

Keressük hát meg az „épület” első kockaköveit... „Született Bethlen Miklós Erdélyben, Kisbún nevű faluban s kastélyban, anno 1642. 1-a septembris virradólag.” Az apa, Bethlen János, „elütött” a korra jellemző Bethlen-modelltől: a féktelen, ételben-italban mértéket nem ismerő, korán haló nagyuraktól. Ma politikusnak és közéleti embernek neveznek Bethlen Jánost, Főkancellár és tanácsúr volt, meg a kollégiumok főkurátora. Művelődésszeretetről, tudománypártolásáról ismeretes. Gyulafehérvár 1658-as pusztulása után főként az ő érdeme a nagyenyedi kollégium megalapítása. Mint udvarhelyszéki főkapitány négyezer forint költséggel Udvarhelyen is iskolát szervezett. „Kegyes, jámbor, akárkit is segíteni inkább, mint rontani kész, és igaz beszédű, nem tökéletlen, sőt azt másban is utáló ember volt.” Az évtizedek távolából ítélő fiú szavai ezek „Erdély Tacitusáról”. Bethlen Miklós édesanyja, Váradi Borbála, kolozsvári polgárlány volt. Bizonyos, hogy a jellemépület falaiba éppoly pontosan illeszkednek ennek a dolgos, a henyélést megvető anyai ágnak az „építőkövei”, mint Bethlen János egyenes jelleme és kultúraszerelete. És — talán — plebejusi indulatok is. Bethlen nagy megbecsüléssel szól anyai nagyapjáról, Váradi Miklósról, aki bírói tisztelet is töltött be Kolozsvárott: „A nagyatyám [...] magát kolozvári városi embernek tartotta, és kereskedő ember volt, és mint-hogy abban az időben Kolosvárt az erdélyi főemporium, erdélyi Bécs, kincses Kolosvár nevet viselt [...], és ott Váradi Miklós mind értéke, mind értelmére nézve első ember volt.” Anélkül, hogy a kelleténél nagyobb jelentőséget tulajdonítanánk az alkati és származási tényezők hatásának a jellemformálódásban, ezekről az „előzményekről” nem szabad megfeledkeznünk. De a tanítókról és a könyvekről sem.

Bethlen Miklósnak különös szerencséje volt, hogy még „a romlás éveit” előtt két olyan egyéniség jellem- és személyiségformáló hatásában részesülhetett, mint Keresztúri Pál és Apáczai Csere János. Keresztúri Pál megadta az alapot a kisdíáknak, Apáczai meg kitárta előtte a nagyvilágot. Megtanította a Módszerre és a hasznos cselekvés erkölcsi minőségére. Ő volt az, aki a fiatal főurat elvezette „Erdélytől Európáig”. Meg vissza... Apáczai nélkül nem lett volna Bethlen azzá, amivé alakította magát: a korszerű művelődést magába fogadó, az értelmes és erkölcsös cselekvésben önmegvalósító, minden ízében hazai kötődésű és európai tekintésű literátorrá, közéleti emberré és realpolitikussá. Bethlen „felkészülve” in-

dult a külföldi „peregrinációra“ (Bécs, Németország, Hollandia, Anglia, Franciaország, Magyarország, Velence), s tanulmányai, tapasztalatai során lényegében az a mag szökkent szárbá, amelyet Apáczai vetett volt el őbenne. Descartes-ot nem volt alkalma hallgatni (a *Discours de la méthode*-ot különben alaposan ismerte), de az etikát Amesiusnak, az angol puritanizmus Hollandiába menekült vezető teológusának művéből (*Medulla theologiae* — A teológia pajzsa) tanulta. Igen nagy hatással volt rá Coccejusnak, az utrechti akadémia német professzorának antidogmatikus teológiai felfogása is. Részt vett a neves francia filozófus és orvosdoktor, Henricus Regius (Le Roy) fizika- és bölceleti kurzusain. De tanult matematikát, katonai és polgári építésetet, jogot, asztronómiát és idegen nyelveket is: a „világi életre“ hasznos tudományokat.

És az olvasmányok... Bécsi kényszerlakhelyén, a halála előtt hét évvel befejezett önéletírásában (*Bethlen Miklós élete leírása magától*) részletesen beszámol azokról a szerzőkről, akiknek műve elhatárolóan járult hozzá világgképének kialakulásához. Imponáló lista sorakozik: Platón, Diogenész, Arisztotelész, Epikurosz, Konfucius, Homérosz, Tacitus, Aiszóposz, Seneca, Juvenalis, Szent Ágoston, Petrarca, Descartes, Grotius, Coccejus, Amesius — ki győzné sorolni! És persze, a Biblia... Ám a descartes-i racionalizmus és a puritán etika elveit magába fogadó Bethlen Biblia-olvasata teljesen modern. Az írás nem dogmák gyűjteménye számára, hanem egy önmaga által kialakított világgkép és magatartásforma igazolása.

A tudatos jellemépítés — a ráció és etika jegyében — voltaképpen csak most kezdődik. Az első lépés az *értékkrendszer* kidolgozása. Bethlen Miklós „axiológiájában“ igen jelentős helyet foglalnak el a hasznos és erkölcsös emberi tettek, a becsületnek és a jó hírnévnek a kategóriái. „Soha dolog nélkül nem voltam — mondja önéletírásában —, haszontalan beszéddel s melanchóliázással üdöt nem töltöttem. Olvastam, írtam, vagy valamit delineáltam, computáltam, vagy kertben, malomhoz, hová sétáltam, az építés körül sokat pallérkodtam, köemelésben, hordásban, a szolgálammal együtt magam is sokat dolgoztam; csudálkoztak az emberek rajta.“

Ezt a *dolgosságot*, amely az ésszerű életvitellel, a puritán etika alapelveivel és bizonyos „polgári“ utilitarizmussal egyaránt összefér, racionális megfontolásból és erkölcsi meggyőződésből tudatosan fejleszté magában Bethlen. S ez a *dolgosság* nemcsak „magánmunkáiban“, de közéleti és országvezetési tevékenységében is érvényesül. Virtusairól szólva mondja, hogy „legnagyobb inclinációm volt az én nemzetemem, hazám, vallásom közönséges javának, rendem, hivatalom, s szférám felett való munkálódásra. [...]“ Tette is, a „magánésszerűség“ határáig, még azon is túl.

Bethlen Miklós értékkérdésében és jellemépítésében igen fontos építőköve a *becsület* kategóriája is. Itt merül fel talán a legélesebben a ráció és az etika átmeneti antitézise. Ám Bethlent biztos útmutató vezérli. Ha kihámozzuk a korstílusra jellemző megfogalmazásból mondatainak valódi értelmét, nem érthetjük félre fogalomrendszerének „kétélféle becsületét“. A két becsületfogalomban voltaképpen a *látszat* és a *lényeg* szembesül. Bethlen az egyik becsületet „világinak“ nevezi, a másikat „lelkinek“. Ez utóbbi az életen át megvalósított hasznos és morális tettek büszke öntudatában tárgyasul. Ezt a becsületet az ember önmagában építi, bírálja egyedül a lelkiismeret. A lényeg és a látszat küzdelmében tehát a lényeg győzelme, s e győzelem felmutatása a cél. Ezért kell a jó hírnév megszerzéséért is fáradozni, mert ez az igazi becsület forrása.

A *jó hírnév* Bethlen axiológiai felfogásában a harmadik legjelentősebb kategória. Ezt annak idején — a pusztulás és az általános erkölcstelenség századaiban — egyesek igen komolyan vették. Emlékezzünk Balassi feledhetetlen soraira: „Az jó hírért, névért, / az szép tisztességért / ök mindent hátra hadnak...“ Ám Balassinál sem csak a népet és az országot védők harci magatartásáról van szó, hanem világszemléletről, amely a cselekvés szükségességének és erkölcsösségének felismerésében mutatkozik. Bethlen ezért „keresi“ a jó hírnevet, nem az utókor becsüléséért.

Ezek az értékkategóriák döntően határozzák meg a jellemépítés folyamatát. Bethlen Miklós örökök munkálkodó és harcoss jellem volt. Küzdött az emberekkel, eseményekkel, de leginkább önmagával. Ez az állandó és tudatos etikai „en garde“ fejlesztette ki jellemének legnemesebb vonásait: a megalkuvás nélküli *igazságszeretetet* és *emberi méltóságot*, a *fáradhatatlan energiát* és *férjias akaraterőt*. Az említett értékkategóriák határozzák meg a bethleni cselekvésnek azt a jellegzetességét is, amelyet *praktikus moralitásnak* neveznék. A praktikus moralitás tulajdonképpen az ész és erkölcs egyeztetési kísérlete a cselekvésben, elfogadható kompromisszumok határáig. Bethlen Miklós eljutott ehhez a határhoz. Tovább nem léphetett...

Az *Önéletírás* huszonnyolcadik része *Bethlen Miklós tragoediája és az ország szomorú romlása anno 1704* címet viseli. Ebben a drámai fejezetben lehetünk tanúi

a bethleni jellem legnehezebb próbájának. A tett ésszerűségét és morálját kapcsoló szál pattanásig feszül, egy sajátos szintváltás következtében. A cselekvés racionalizmusa a közélet és politika szintjén helyezkedik el, de az erkölcsi parancs a fizikai létbiztonság kérdőjeleinek a síkján. Ebben az esetben *egyezettetni* lehetetlen — *választani* kell. S a választás minőségében valósul meg a bethleni jellem igazi nagysága, de itt következik be tragédiája is.

A reálpolitikus Bethlen Miklós a történelmi helyzetnek egy adott pontján épp azzal a Habsburg-házzal kerül összeütközésbe, amellyel — korábban — a kapcsolatkeresést, az egyezkedést szorgalmazta. Ő, aki 1691-ben Bécsben járta ki a Lipóti Diplomát, később, a Rákóczi-szabadságharc kitörésekor úgy érzi: le kell lépnie a „birodalmi jogfolytonosság” talajáról. Hazája és népe érdekében, saját biztonsága veszélyeztetésével. Régóta érlelődött benne a szakítás gondolata, de Enyed pusztulása (Karl Tiede nevéhez fűződik) mindent betetőzött. A kollégiumot elemészítő lángokban ottégett Bethlen lojalitása is: „A haza és proxime Enyed romlása, kit bizony, mint egy gyermekemet, úgy megsirattam, indíta a *Noé galambja* írására.” Erdély függetlenségét biztosítani akaró politikai tervezete az angol és holland követek helyett Rabutin generális kezébe kerül. S Nagyszébenben összeül az utolsó „liga” is, amely betetőzi a „tragoediák” sorozatát. Bethlen Miklós meghurcolásában épp az a legszomorúbb, hogy nem a bécsi császár, hanem az erdélyi nemesség bírósága ítéli fej- és jószágvesztésre a haza egyik legnagyobb fiát. Am a császár megkegyelmez, és halálig tartó bécsi kényszerlakhelyre változtatja a szebeni verdiktet. Itt született az *Önéletírás*: „Nem téntával, hanem az én feleségem, gyermekim és magam könnyhullatással kellene az én és az ő szenvedéseinket ezután leírni...” Igaz, a ráció és az etika szembesülése a végső ponton a tragédia felé mutatott, de Bethlen Miklós mégsem hátrált meg az emberi tett praktikus erkölcsiségének parancsa előtt.

Ez a „tartás” vezette különben egész életén át, „minden munkáiban”. Ez építette föl vele az erdélyi késő reneszánsz páratlan értékű kastélyát Bethlenszentmiklóson, ösztönözte a korszerű gazdálkodásra, országokat behalózó kereskedelemre. Ez nevelte őt a könyvolvasás szeretetére s a kultúra pártolására. A gyakorlati erkölcsiség parancsára hívja meg Szentmiklóstra Uzoni Balázst, egykori „condiscipulusát”, aki „scholát is csináltata vélem, és mind férfi, mind lány gyermekeket (!) tanított”. Ez ösztönzi legmaradandóbb tettének, *Önéletírás*ának megalkotására is. A praktikus moralitás inti Bethlent a mértékletes életre, tiltja el a részegségtől, s tereli egészséges mederbe vérbő szexualitását. Az önnön jellemét építő ráció és etika érdemén lehet bírása mások tunya tehetetlenségének, erkölcstelenségének, gonoszságának: az Apafi-éra „ligázó” főurainak, a guberniumi Erdély mérhetetlen nyomorúságának, a főnemesi vezetők, császári zsoldosok korrupciójának. A gyakorlati erkölcsiség nevében ítéli el korát, amelyben „az egész nemzetséget [...] elfoglalá a nagy testi bátorság, felfuvalkodás, bujálkodás, kevélység, tobzódás, részegség, paráznaság [...], a rettenetes irigység, gyűlölség, visszavonás, haragtartás, bosszúállás, vérengzés [...], fősvénység, húzás-vonás, lopás, tolvajlás, prédálás, egymásnak sokszínű rontása, nyomorítása, vesztegetése [...]. Megveréd [Isten] azért ezt a hazát a fejétől fogva a sarkáig, talpáig boldogtalan tanácstalansággal [...] vizsgálkodással [...], egymást tömlöcöző, nótázó, élő, üldöző, kergető, pusztító, vesztegető, emészto sok tirannussal [...]. Adók magunkat egészen a [...] magunk között való becstelen villongásra, egymás veszedelmének éjjel-nappal [...] való utálatos praktikálására... Özvegy, árva, jövevény, erőtlen és közönségesen a népnek szomorítása, nyomorítása és botránkoztatására; tisztünk, hivatalunk elmulasztása által minden erőszaknak, bűnnek és fertelmes életnek büntetlen és szabados előbocsátására... Jaj! jaj! jaj! münékünk, mint vesztők magunkat, édes házáinkat, javainkat, mindenünket mű magunk.” Bethlen Miklós *Imádságoskönyv*-ében olvashatjuk ezt az apokalipszis vízióját idéző jeremiádot. Megdöbbenő a tartalmi megfogalmazás és a képi kifejezés hasonlósága mindazzal, amit évtizedekkel azelőtt Apáczai a *De summa scholarum necessitatibus* Kolozsvárott elmondott.

Bethlen Miklós azt akarta, hogy az ő élete, tragédiája intő példa legyen az utókor számára. Elbukások után felemelkedések következnek, tehát állandóan újra kell kezdeni a ráció és az etika közelítését az építő cselekvésben. Ez a bethleni jellem praktikus moralitásának végső tanulsága.